

dr Tomasz Gutowski, Uniwersytet Gdański, Wydział Ekonomiczny

dr Ewa Ignaciuk, Uniwersytet Gdański, Wydział Ekonomiczny

NAUCZANIE ZDALNE W ŚWIETLE WYTYCZNYCH DLA SZKOLNICTWA ORAZ W PRAKTYCE AKADEMICKIEJ

Abstrakt

Istota procesu nauczania, zwłaszcza w czasie pandemii SARS-CoV-2 odnosi się do wypracowania efektywnych metod w zakresie komunikacji werbalnej i stosowania narzędzi ułatwiających przekazywanie materiałów dydaktycznych. Autorzy artykułu wskazali na sposoby pomocne w rozwiązaniu problemu komunikacji rekomendowane przez instytucje publiczne.

Wybuch pandemii SARS-CoV-2 wymusił wprowadzenie uregulowań prawnych pozwalających na szersze niż dotychczas wdrożenie form kształcenia na odległość. W przeciwieństwie do wielu szkół niższego szczebla, szkoły wyższe relatywnie dobrze poradziły sobie z wyzwaniem, jakim było wdrożenie zdalnego nauczania. Jedną z uczelni, która w szybkim tempie dostosowała się do nowych wymogów było wdrożenie zdalnego nauczania. Jedną z uczelni, która w szybkim tempie dostosowała się do nowych wymogów był Uniwersytet Gdański, a w jego ramach - Wydział Ekonomiczny. Wprowadzone rozwiązania pozwoliły na wznowienie procesu dydaktycznego już w drugim tygodniu od dnia zawieszenia zajęć z powodu wybuchu pandemii SARS-CoV-2. Było to możliwe dzięki posiadanym przez Uniwersytet Gdański narzędziom informatycznym i kadrze dysponującej wiedzą pozwalającą na sprawną obsługę platform edukacyjnych. Pozytywna ocena implementacji zdalnego nauczania na Wydziale Ekonomicznym Uniwersytetu Gdańskiego znalazła odzwierciedlenie w opiniach studentów tej jednostki, wyrażonych w dwóch badaniach ankietowych przeprowadzonych w latach akademickich: 2020/2021 i 2021/2022.

Słowa kluczowe: nauczanie zdalne, pandemia SARS-CoV-2, Uniwersytet Gdański, Wydział Ekonomiczny

Wprowadzenie

Czas pandemii SARS-CoV-2 wymusił wiele spektakularnych zmian w różnych obszarach codziennego życia. Diametralnie zmieniły się zachowania, postrzeganie rzeczywistości oraz styl życia. Wprowadzane zasady postępowania, w tym liczne ograniczenia, doprowadziły do sytuacji, w której trudno było „odnaleźć się” zarówno osobom prywatnym, jak i wielu organizacjom. Wdrażane uregulowania prawne, których głównym celem było ograniczenie rozprzestrzeniania się nowej mutacji koronawirusa, wywołały utrudnienia w rozwoju niektórych sfer działalności gospodarczej. Jednak czas pandemii stał się także okazją do podejmowania przez uczestników rynku korekt swojego dotychczasowego postępowania. Duże zmiany zaszły w sferze edukacji, zwłaszcza w dydaktyce realizowanej na poziomie szkół podstawowych, średnich i wyższych.

Celem niniejszego opracowania jest ukazanie podstawowych uwarunkowań prawnych określających zasady prowadzenia procesu dydaktycznego w czasie pandemii SARS-CoV-2, a także przedstawienie oceny realizacji tego procesu dokonanej przez osoby kształcące się w systemie szkolnictwa wyższego. W artykule omówiono wnioski z przeprowadzonych przez

Wydziałowy Zespół ds. Zapewnienia Jakości Kształcenia badań ankietowych dotyczących opinii i oczekiwań studentów Wydziału Ekonomicznego Uniwersytetu Gdańskiego w zakresie wprowadzanych rozwiązań umożliwiających realizację kształcenia zdalnego.

Atak SARS-CoV-2 i jego pierwsze konsekwencje

W dniu 16 marca 2020 roku, czyli zaledwie kwartał od wystąpieniu pierwszych przypadków zachorowania na Covid-19 w Chinach, na całym świecie odnotowano łącznie 337 781 zakażeń nowym typem koronawirusa, a tygodniowy przyrost zakażeń wyniósł 102,8%¹. Rozprzestrzeniający się wirus w bardzo szybkim tempie objął swoim zasięgiem wszystkie kontynenty. Negatywnych skutków tego stanu doświadczyli wszyscy, niezależnie od rasy, koloru skóry czy też miejsca zamieszkania. Ze względu na rządowe blokady i wprowadzane ograniczenia miliony osób z dnia na dzień nie mogły wykonywać swoich codziennych obowiązków w sposób, w jaki to dotychczas czyniły. Szybkie dostosowanie się do nowych warunków nie było jednak zadaniem łatwym do wykonania. Co warto podkreślić, nigdy w historii skala i tempo adaptacji do nowych uwarunkowań życia codziennego nie były tak duże, jak w początkowym okresie pandemii SARS-CoV-2.

Ekstraordynaryjność sytuacji, w jakiej znalazł się świat wymuszała poszukiwanie i jak najszybsze implementowanie rozwiązań pozwalających - chociaż w ograniczonym zakresie - prowadzić względnie normalne życie społeczno-gospodarcze, przy jednoczesnym ograniczaniu możliwości rozprzestrzeniania się koronawirusa. Właściciele i zarządzający przedsiębiorstwami analizowali sposoby zmniejszenia liczby pracowników przebywających jednocześnie na terenie zakładu pracy. Wprowadzono nowe sposoby pracy „na odległość” zezwalając pracownikom na jej świadczenie z innych miejsc niż organizacja, w której na co dzień byli zatrudnieni. Większego niż dotychczas znaczenia nabrała praca zdalna. Zdynamizowane zostały prace nad jeszcze szybszym i - co najważniejsze - bezproblemowym kontaktowaniem się z innymi uczestnikami rynku, w tym z dostawcami i odbiorcami. Rozwinięte zostały nowoczesne systemy informatyczne umożliwiające pracę zdalną oraz planowanie i realizację spotkań biznesowych. Dopasowanie do trudnych warunków stało się priorytetem. Przedsiębiorstwa, które nie były w stanie poradzić sobie z tym zadaniem, nie mogły liczyć na dynamiczny rozwój, a w skrajnych przypadkach traciły płynność finansową, czego nierzadką konsekwencją była konieczność rezygnacji z dotychczasowej działalności.

¹ WHO Coronavirus (COVID-19) Dashboard, <https://covid19.who.int> (dostęp: 7.11.2022).

Wzrost zachorowań na Covid-19 vs. działania podejmowane przez polskie instytucje edukacyjne

Dostosowanie się do diametralnie zmienionych warunków działalności stało się priorytetem dla wielu uczestników rynku. W znacznej mierze dotyczyło to i dotyczy do dzisiaj, instytucji świadczących usługi edukacyjne. Uczniowie szkół podstawowych oraz ponadpodstawowych i ich rodzice w okresie zagrożenia koronawirusem zdali sobie sprawę ze złożoności problemów przed którymi stanęli. Uświadomili to sobie także dyrektorzy i nauczyciele, którzy podjęli wyjątkowe wysiłki, aby proces edukacyjny realizowany był na poziomie porównywalnym z tym, jaki osiągnano w tzw. normalnym okresie nauki.

Już w marcu 2020 roku, czyli w czasie, w którym zajęcia dydaktyczne okazały się nie lada wyzwaniem, podjęto pierwsze próby ich realizacji w formie zdalnego nauczania, tj. w formie kształcenia, w której nauczyciele i uczniowie są od siebie oddaleni a edukacja przebiega na odległość². Należy zaznaczyć, że tak rozumiane pojęcie zdalnego nauczania obejmuje zarówno nauczanie korespondencyjne, jak i formy wykorzystujące różne techniki telekomunikacyjne, tj.: radio, TV, Internet³. W wydanych przez Ministerstwo Edukacji Narodowej przepisach szczególną uwagę zwrócono na planowanie procesów edukacyjnych, uznając współpracę dyrektora z nauczycielami i rodzicami, współpracę grona pedagogicznego, a także nauczycieli z rodzicami za najważniejsze zadanie do wykonania. Dyrektorzy zostali zobowiązani do zbudowania efektywnego modelu kształcenia zdalnego, który miał opierać się na empatii, uważności oraz trosce o uczniów i nauczycieli⁴. Priorytetem - oprócz bezpieczeństwa uczniów i dostosowania procesu edukacyjnego do ich możliwości psychofizycznych - stało się równomierne obciążenie uczniów zajęciami w danym dniu oraz stosowanie zróżnicowanych form prowadzenia zajęć. Model pracy zdalnej z uczniami miał obejmować, oprócz samego procesu edukacyjnego, również wsparcie uczniów, w tym efektywny kontakt z nauczycielem oraz - w razie takiej konieczności - kontakt ucznia z psychologiem lub pedagogiem szkolnym.

Prośba o współpracę była skierowana również do organów prowadzących i samorządów. Powierzono im zadanie niezbędnego wsparcia materialnego i organizacyjnego. Za organizację kształcenia na odległość odpowiadać miał dyrektor szkoły, którego MEN

² Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 20 marca 2020 r. w sprawie szczególnych rozwiązań w okresie czasowego ograniczenia funkcjonowania jednostek systemu oświaty w związku z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, Dz.U. 2020 poz. 530.

³ D. Delikat, *Blaski i cienie zdalnego nauczania*, <https://www.szkolniadelikat.pl/blaski-i-cienie-zdalnego-nauczania/> (dostęp: 7.10.2022).

⁴ *Zdalne lekcje. Poradnik dla dyrektorów*, <https://www.gov.pl/web/zdalnelekcje/poradnik-dla-dyrektorow> (dostęp: 17.10.2022).

zobowiązał do powiadomienia rodziców o sposobie, w jaki będzie zorganizowana nauka. Nauczycielom umożliwiono weryfikację dotychczas stosowanego programu nauczania tak, aby dostosować go do wybranej metody kształcenia na odległość⁵. Dyrektorzy mieli ustalać z nauczycielami tygodniowy zakres materiału dla poszczególnych klas oraz wspólnie określić możliwe formy kontaktu z rodzicami. Zwracano uwagę na bezpieczne korzystanie przez uczniów z urządzeń umożliwiających komunikację elektroniczną. W praktyce miało to oznaczać, że dobór narzędzi powinien uwzględniać aktualne zalecenia medyczne odnośnie do czasu korzystania z urządzeń elektronicznych i ich dostępności w domu, wiek i etap rozwoju uczniów, a także ich sytuację rodzinną⁶. W przypadku utrudnionego bądź braku dostępu do Internetu prawnie dopuszczonym sposobem korzystania z nauki było wykorzystanie tradycyjnego listu, w którym zawarte materiały edukacyjne miały umożliwić uczniowi udział w procesie dydaktycznym. Drugą możliwością to kontakt telefoniczny z rodzicami i przekazywanie zadań z wykorzystaniem SMS-ów.

Ministerialne przepisy obejmowały również zalecenia dotyczące organizacji zdalnego procesu edukacyjnego (tabela 1). Zwrócono uwagę na najważniejsze w tworzeniu tego systemu elementy. Zaliczono do nich następujące części:

- elastyczność, czyli fakt, że nie każdy uczeń może mieć możliwość korzystania z sieci o określonej godzinie,
- celowość działań – dbałość o sensowność zadań realizowanych przez ucznia oraz ich rozsądną liczbę,
- precyzyjne określenie celów realizacji zadań oraz wymagań wobec ich realizatorów.

Zdawano sobie sprawę z faktu, iż zaproponowane rozwiązania może nie są najbardziej efektywne, ale w tym okresie jedyne, które umożliwiają kontynuowanie nauki. W związku z faktem, że system nauczania zdalnego do czasu wybuchu pandemii SARS-CoV-2 praktycznie nie istniał, było to zadanie trudne do realizacji.

⁵ *Kształcenie na odległość - nowe regulacje prawne*, <https://www.gov.pl/web/edukacja-i-nauka/ksztalcenie-na-odleglosc--nowe-regulacje-prawne> (dostęp: 11.10.2022).

⁶ *Ibidem*.

Tabela 1. Rozwiązania proponowane przez Ministerstwo Edukacji Narodowej w procesie pracy zdalnej

Propozycja rozwiązania	Sposoby wykorzystania	Przykładowe narzędzia/sposoby wspomagające stosowanie rozwiązania
wykorzystanie gotowych materiałów dostępnych w Internecie		www.gov.pl/zdalnelekcje, epodreczniki.pl, www.lekcjewsieci.pl, www.otwartzasoby.pl, zasoby z blogów nauczycielskich i grup edukacyjnych na Facebook
praca w chmurze		Microsoft Office 365 Google GSuite
wideokonferencje z uczniami	- do kontaktu, rozmów, wsparcia, a także prowadzenia lekcji	Microsoft Teams, Webex, Google Meet
webinar	- lekcja na żywo lub nagrana dla uczniów, pozwalająca na spotkanie w rzeczywistym czasie lub na wielokrotne odtwarzanie materiału przez uczniów - interaktywna forma, dzięki której uczeń nie zostaje sam z zadaniami, a ma za przewodnika swojego nauczyciela, który nagrał swoją wypowiedź	Clickmeeting
tworzenie podcastów – lekcji dla uczniów	- propozycja dla nauczycieli, którzy nie czują się swobodnie w pracy z kamerą - można przygotować całą lekcję, zadania, a nawet słowa wsparcia dla uczniów - podcast można odsłuchać wielokrotnie, w dowolnym czasie	programy do nagrywania podcastów: Audacity Free Audio Editor
wykorzystanie komunikatorów lub grup w mediach społecznościowych	- do kontaktu i współpracy - do gromadzenia własnych treści edukacyjnych: postów, zadań, podcastów, nagrań lekcji	wordpress.com blogspot.com
wykorzystanie tablic interaktywnych	- do gromadzenia treści edukacyjnych nauczyciela oraz uczniów	Trello Padlet

dyżur dla uczniów oraz stosowane kanały komunikacji	- do rozmów i konsultacji	
tworzenie bloga		

Źródło: opracowanie własne na podstawie <https://www.gov.pl/web/zdalnelekcje/poradnik-dla-dyrektorow> (27.10.2022).

Uwarunkowania pandemiczne oraz zastany poziom wiedzy na temat nauki zdalnej nie pozwalały – szczególnie w pierwszym okresie pandemii SARS-CoV-2 – na osiągnięcie pełnego sukcesu we wdrażaniu tej formy nauczania. Jedną z przyczyn takiego stanu był fakt, iż w praktyce w okresie przed pandemią niewiele szkół w Polsce korzystało z platform edukacyjnych umożliwiających kształcenie na odległość. Główne, ale z pewnością nie jedyne wnioski dotyczące początków zdalnego nauczania zostały przytoczone w raporcie wydanym przez Polski Instytut Ekonomiczny pt.: *Cyfrowe wyzwania stojące przed polską edukacją*⁷. Autorzy raportu podkreślają, że rzeczywistość covidowa mijала się z wcześniejszymi deklaracjami dyrektorów szkół dotyczących wykorzystywania narzędzi informatycznych. Wyraźny brak kompetencji, zarówno nauczycieli, jak i uczniów w zakresie korzystania z tych narzędzi widoczny był zwłaszcza od początku pandemii do zakończenia roku szkolnego 2020/2021. Dużą trudnością we wdrażaniu formy zdalnego nauczania stał się nierówny dostęp do infrastruktury, bariery techniczne i konieczność współdzielenia sprzętu. Efektem tego stanu rzeczy był wzrost luki edukacyjnej na korzyść osób znajdujących w lepszej sytuacji ekonomicznej oraz z wyższymi umiejętnościami technicznymi i informatycznymi. Jak można było się spodziewać „kłopot” sprawiał ograniczony dostęp do komputera i łącza internetowego wynikający m.in. z konieczności współdzielenia sprzętu z innymi osobami, w tym z członkami najbliższej rodziny.

Jak informują autorzy raportu zamknięcie placówek edukacyjnych spowodowało pogorszenie relacji między uczniami oraz relacji nauczyciel-uczeń. Trudność sprawiała nauczycielom monitorowanie aktywności uczniów, sposoby ich oceniania oraz częsty brak realizacji założonej wcześniej przez nauczycieli strategii, w której rodzic miał być silnie zaangażowany w proces edukacji swojego dziecka. Wobec tego uczniowie w niskim stopniu angażowali się w zajęcia, zaś czas zajęć dydaktycznych nierzadko poświęcali na inne aktywności, w tym rozmowy przez telefon, przeglądanie blogów czy oglądanie filmów

⁷ T. Gajderowicz, M. Jakubowski, *Cyfrowe wyzwania stojące przed polską edukacją*, Polski Instytut Ekonomiczny, Warszawa 2020, https://pie.net.pl/wp-content/uploads/2021/02/Raport-PIE-Cyfrowe_wyzwania.pdf (dostęp: 17.10.2022).

w Internecie. Co więcej, intensywniejsze niż do tej pory korzystanie z nowoczesnych technologii informacyjno-komunikacyjnych dających możliwości dostępu do niemal nieograniczonych zasobów informacji wywołało u wielu uczniów stan napięcia, spowodowany niemożnością przetworzenia odbieranego przekazu. Efektem takiego stanu rzeczy, którą autorzy raportu nazwali brakiem higieny cyfrowej, okazały się kłopoty ze snem i koncentracją, a także wynikające z przebodźcowania - obniżenie nastroju. Ponadto naukowcy wyrazili pogląd, że komunikacja za pomocą wideo jest nienaturalna i zmusza ludzki mózg do większego wysiłku, który również skutkuje zakłóceniami koncentracji oraz zmęczeniem.

Na podstawie analiz organizacji zdalnego nauczania w czasie pandemii SARS-CoV-2 badacze z Polskiego Instytutu Ekonomicznego zaproponowali podjęcie działań krótko-, średnio- i długoterminowych, których efektem miałyby okazać się „uzdrowienie” sytuacji w okresie po pandemii oraz wypracowanie wzorców postępowania w przypadku konieczności powrotu do nauczania „na odległość”.

W kontekście rekomendacji krótkookresowych szczególnie ważnym jest podjęcie następujących działań⁸:

- dokonanie wyboru dobrego narzędzia (lub narzędzi), jego dostępność i znajomość na poziomie, który umożliwiłaby wszystkim uczestnikom procesu edukacji swobodne w nich uczestnictwo,
- troska o zdrowie i bezpieczeństwo uczniów, w tym zmniejszenie poziomu stresu wynikającego z braku kontaktu (na co dzień) z rówieśnikami i umożliwienie im korzystania ze wsparcia psychologicznego,
- dotarcie z edukacją do wszystkich uczniów, zwłaszcza do grup zmarginalizowanych,
- ciągły kontakt z uczniami i rodzicami, w tym motywowanie ich, monitorowanie aktywności oraz wyników nauczania.

Rekomendacje średniookresowe odnoszą się głównie do diagnostyki i pomiaru straty edukacyjnej i sposobów jej nadrabiania. Najlepszym, zdaniem autorów opracowania, sposobem mierzenia strat edukacyjnych jest „ujednolicona ocena na reprezentatywnej próbie uczniów, względem ustalonych standardów np. zakotwiczona w wynikach egzaminów zewnętrznych lub badań międzynarodowych (np. PISA, TIMSS, PIRLS)”⁹. Konsekwencją tych analiz miałyby być przygotowanie planu nadrabiania zaległości edukacyjnych, finansowanych z dotacji celowej lub dodatkowych środków z subwencji ogólnej.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*, s. 27-28.

W raporcie znalazło się również kilka rekomendacji długookresowych, z których najważniejszymi wydają się następujące czynności¹⁰:

- wdrożenie rozwiązań cyfrowych w postaci dostosowanych do wieku uczniów platform edukacyjnych,
- umożliwienie dostępu do infrastruktury i sprzętu technicznego dla wszystkich uczniów i nauczycieli,
- monitoring jakości cyfrowych zasobów edukacyjnych pod względem ich jakości i przydatności dla celów edukacyjnych,
- rozszerzenie realizowanej podstawy programowej o edukację cyfrową,
- określenie standardów i dobrych praktyk prowadzenia zajęć w formie online,
- kształcenie i ewaluacja nauczycieli w zakresie kompetencji cyfrowych,
- koordynacja procesu cyfryzacji i organizacji zajęć online przez osoby posiadające odpowiednie kwalifikacje, tzw. liderów edukacji cyfrowej,
- wzmacnianie motywacji uczniów przez dopasowanie metod nauczania do ich indywidualnych potrzeb i preferencji.

Przeprowadzone przez Polski Instytut Ekonomiczny badania nie tylko pozwoliły na ocenę stopnia przygotowania placówek edukacyjnych do zastosowania cyfrowych technologii w czasie pandemii SARS-CoV-2, lecz stały się okazją do sformułowania zaleceń i planów na okoliczność pojawienia się podobnej sytuacji w przyszłości. Z pewnością sytuacja pandemiczna spowodowała również wzrost świadomości wszystkich uczestników procesu edukacyjnego, co do możliwości zastosowania narzędzi, z których do tej pory nie było potrzeby korzystać.

Działania w zakresie szkolnictwa wyższego związane z okresem pandemii

W marcu 2020 roku, czyli w początkowym okresie gwałtownego wzrostu liczby przypadków zarażenia wirusem SARS-CoV-2, polskie szkoły wyższe zawiesiły działalność dydaktyczną, odbywającą się w siedzibie uczelni. Rozpoczęto proces wdrażania istniejących i dostępnych form kształcenia na odległość. Zasady prowadzenia działalności online wprowadzane były w różnym tempie. Należy jednak podkreślić, że większość szkół wyższych już w pierwszym lub drugim tygodniu od czasu zawieszenia działalności dydaktycznej z powodzeniem poradziło sobie z tym problemem. Można stwierdzić, że w przeciwieństwie do wielu szkół niższego szczebla, szkoły wyższe (a z pewnością ich większość) były – przynajmniej częściowo –

¹⁰ *Ibidem.*

przygotowane na taką nadzwyczajną sytuację. Dysponowały bowiem odpowiednimi narzędziami informatycznymi i kadrami, która posiadała dostateczną wiedzę na temat obsługi platform edukacyjnych.

Pomocnym dla organizacji pracy w uczelniach okazały się przepisy wprowadzone w marcu 2020 roku przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Jego przedstawiciele wydali rekomendacje w sprawie kształcenia prowadzonego z wykorzystaniem metod i technik kształcenia na odległość¹¹. Obejmowały one organizację procesu kształcenia na odległość, w tym zalecenia w zakresie infrastruktury technologicznej, zasady przygotowywania i udostępniania materiałów dydaktycznych, określenie praw i obowiązków studentów oraz nauczycieli akademickich, ocenę i uznawanie efektów uczenia się w trybie online i przebieg procesu dyplomowania z wykorzystaniem metod i technik kształcenia na odległość (tabela 2).

Tabela. 2. Najważniejsze rekomendacje zawarte w dokumencie MNiSW

LP	Temat rekomendacji	Najważniejsze zalecenia/działania do realizacji w ramach rekomendacji
1	Organizacja procesu kształcenia na odległość	
1.1	Infrastruktura technologiczna	<ul style="list-style-type: none">– uczelnia zapewnia infrastrukturę technologiczną umożliwiającą prowadzenie kształcenia na odległość;– uczelnia wspiera w zakresie wykorzystania narzędzi ICT, wspomagających zdalne uczenie się studentów;– istnieje możliwość korzystania z infrastruktury technologicznej oraz narzędzi innych uczelni krajowych i instytucji na zasadzie porozumienia
1.2	Zasady przygotowywania i udostępniania materiałów dydaktycznych studentom	<ul style="list-style-type: none">– uczelnia wspiera przygotowywanie materiałów dydaktycznych potrzebnych do procesu kształcenia na odległość;– nauczyciel akademicki przygotowuje i udostępnia materiały dydaktyczne w formie cyfrowej;– materiały dydaktyczne podlegają monitorowaniu np. przez kierownika przedmiotu;– uczelnia jest odpowiedzialna za udostępnienie narzędzi do kształcenia zdalnego zgodnie z obowiązującymi przepisami prawa oraz zapewnienie legalnego i bezpłatnego dostępu do narzędzia dla wszystkich uczestników
1.3	Prawa i obowiązki studentów	<ul style="list-style-type: none">– student ma prawo do pełnej informacji dotyczącej przebiegu procesu kształcenia na odległość oraz do uzyskania wsparcia dotyczącego obsługi systemu wspierającego uczenie się na odległość;– student jest zobowiązany do regularnego uczestniczenia w zajęciach dydaktycznych na odległość na zasadach określonych przez nauczyciela akademickiego;

¹¹ <https://www.gov.pl/attachment/847f5184-934d-43e6-b605-2ba3d1c4f491> (dostęp: 5.11.2022).

		<ul style="list-style-type: none"> – student ma obowiązek wykonywania i odpowiedniego raportowania wszystkich zadań określonych przez nauczyciela; – jeśli student jest nieobecny na zajęciach prowadzonych w trybie synchronicznym, powinien mieć dostęp do treści edukacyjnych w trybie offline
1.4	Prawa i obowiązki nauczycieli akademickich	<ul style="list-style-type: none"> – nauczyciel zobowiązany jest do przygotowania odpowiednich materiałów dydaktycznych oraz do opracowania i udostępnienia wszystkim studentom dokładnego opisu zakładanych efektów uczenia się oraz metod ich weryfikacji; – nauczyciel jest zobowiązany do przedstawienia studentom dokładnego planu pracy; – w przypadku całkowitego przejścia na proces kształcenia zdalnego, nauczyciel akademicki ma obowiązek przygotowania materiałów dydaktycznych zapewniających każdemu studentowi obciążenie pracą na zajęciach, zgodne z liczbą godzin przypisaną w planie i programie studiów; – nauczyciel jest zobowiązany do regularnego monitorowania i dokumentowania przebiegu procesu uczenia się studentów; – nauczyciel jest zobowiązany do takiego zaprojektowania procesu zdalnego uczenia się studentów, który zapewni obciążenie pracą równe przypisanym danemu przedmiotowi punktom ECTS; – nauczyciel akademicki lub inna osoba uprawniona do prowadzenia zajęć ma prawo do autonomii w wyborze narzędzi wspierających uczenie się studentów na odległość; – nauczyciel ma prawo do uzyskania wsparcia w zakresie wdrażanych metod, narzędzi i technik kształcenia na odległość na zasadach określonych przez uczelnię
1.5	Rozliczanie obciążenia dydaktycznego dla nauczycieli akademickich prowadzących kształcenie na odległość	<ul style="list-style-type: none"> – za prowadzenie zajęć na odległość do wykonania rocznego wymiaru zajęć dydaktycznych wlicza się taką liczbę godzin dydaktycznych, jaką prowadzący otrzymałby za prowadzenie przedmiotu o określonym wymiarze w sposób klasyczny; – w przypadku kształcenia na odległość, możliwe jest zwiększenie liczebności grup laboratoryjnych/ ćwiczeniowych/ projektowych/ seminaryjnych; – rozliczenie obciążenia powinno nastąpić po zakończeniu zajęć w danym semestrze oraz po potwierdzeniu przez kierownika jednostki organizacyjnej prowadzącej zajęcia dydaktyczne i spełnienia wszystkich dodatkowych warunków zdefiniowanych przez uczelnię
2	Ocena i walidacja (uznawanie) efektów uczenia się zdobywanych na drodze formalnej w trybie uczenia się na odległość	
2.1	Przypisywanie punktów ECTS do efektów uczenia się zdobywanych w trybie uczenia się na odległość	<ul style="list-style-type: none"> – utrzymuje się liczbę punktów ECTS przypisaną określonemu przedmiotowi w realizowanym programie studiów

3	Ocena progresywna (formująca) efektów uczenia się zdobywanych na odległość	
3.1	Ocena postępów uczenia się na odległość	<ul style="list-style-type: none"> – nauczyciel akademicki zapewnia studentom informację zwrotną dotyczącą ich postępów w nauce; – nauczyciel wyznacza termin konsultacji online dla studentów; – wszelkie aktywności związane z monitorowaniem uczenia się studentów są zapisywane na uczelnianej platformie zdalnego nauczania lub za pomocą innego narzędzia
3.2	Ocena podsumowująca efektów uczenia się na odległość	<ul style="list-style-type: none"> – nauczyciel akademicki ma obowiązek określić metody i kryteria weryfikacji każdego efektu uczenia się realizowanego na odległość; – weryfikacja efektów uczenia się na odległość jest indywidualną decyzją kierownika przedmiotu i może być przeprowadzona w następujący sposób: w trybie regularnym, na terenie kampusu uczelnianego lub w trybie online - przy użyciu narzędzi informatycznych; – weryfikacja efektów uczenia się może być przeprowadzona w trybie online; – kontrola przebiegu weryfikacji osiągniętych efektów uczenia się oraz jego rejestracja może być prowadzona z wykorzystaniem technologii informatycznych; – uzyskanie zaliczeń ze wszystkich zajęć prowadzonych z wykorzystaniem metod i technik kształcenia na odległość, określonych w semestralnym planie studiów studenta jest obowiązkowe i podlega rozliczeniu zgodnie regulaminem studiów
4	Proces dyplomowania przeprowadzony z wykorzystaniem metod i technik kształcenia na odległość	
	<ul style="list-style-type: none"> – egzamin dyplomowy może odbywać się w ramach synchronicznego kontaktu online poprzez wideokonferencję, konferencję internetową, platformę zdalnego nauczania oraz inne narzędzia; – komisja egzaminacyjna powinna zweryfikować dane osobowe studenta przystępującego do egzaminu dyplomowego; – komisja sporządza <u>protokół z przebiegu egzaminu dyplomowego</u> 	

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Rekomendacji Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w sprawie kształcenia prowadzonego z wykorzystaniem metod i technik kształcenia na odległość* (27 marca 2020), <https://www.gov.pl/attachment/847f5184-934d-43e6-b605-2ba3d1c4f491> (dostęp: 5.11.2022)

Jedną z uczelni, która w szybkim tempie dostosowała się do nowych, niespotykanych do tej pory wymogów kształcenia był Uniwersytet Gdański. Istniejące możliwości technologiczne, posiadane oprogramowanie oraz zaangażowanie pracowników spowodowały, że zajęcia w formie zdalnej uruchomiono jeszcze w marcu 2020 roku.

Na mocy zapisów ujętych w *Zarządzeniu nr 24/R/20 Rektora Uniwersytetu Gdańskiego z dnia 12 marca 2020 roku w sprawie organizacji działalności dydaktycznej i naukowo-badawczej Uniwersytetu Gdańskiego w okresie zagrożenia zakażeniem*

koronawirusem SARS-CoV-2¹², oraz w zmieniającym je *Zarządzeniu nr 39/R/20 Rektora Uniwersytetu Gdańskiego z dnia 9 kwietnia 2020 roku*¹³ dziekani wydziałów zostali zobowiązani do umożliwienia nauczycielom akademickim prowadzenia zajęć dydaktycznych w formach e-learningowej lub on-line, a pracownicy badawczo-dydaktyczni oraz dydaktyczni do prowadzenia wszystkich zajęć na studiach pierwszego stopnia, drugiego stopnia, jednolitych magisterskich i studiach podyplomowych w formie e-learningowej lub on-line (zdalnie) – niezależnie od tego czy taka forma zajęć została przewidziana w programie studiów.

Pracownicy Wydziału Ekonomicznego UG przystąpili do realizacji zajęć dydaktycznych, wykorzystując do tego narzędzia informatyczne¹⁴. Początkowo były to różnorodne narzędzia służące do komunikacji ze studentami, w tym Microsoft Teams, Portal Edukacyjny (platforma Moodle), Skype i Zoom. W kolejnych tygodniach coraz powszechniejsze stało się korzystanie z Microsoft Teams. Znajomość tej aplikacji znacznie poprawiła się po opracowaniu licznych webinarów oraz szkoleń dla pracowników Uniwersytetu Gdańskiego. Ich inicjatorami i realizatorami byli pracownicy Wydziału Ekonomicznego Uniwersytetu Gdańskiego. Działania te doprowadziły do tego, że w krótkim czasie około 90% zajęć prowadzonych było w formie online.

W marcu 2020 roku Rektor Uniwersytetu Gdańskiego wydał zarządzenie w sprawie szczególnego trybu przeprowadzania egzaminów i zaliczeń w okresie zagrożenia zakażeniem koronawirusem SARS-CoV-2. Zawarte w nim zapisy zostały uszczegółowione uregulowaniami zawartymi w zarządzeniu Dziekana Wydziału Ekonomicznego Uniwersytetu Gdańskiego w sprawie *Regulaminu postępowania przy składaniu prac dyplomowych i przeprowadzania egzaminów dyplomowych* obowiązujący na Wydziale Ekonomicznym Uniwersytetu Gdańskiego w okresie zagrożenia zakażeniem koronawirusem SARS-CoV-2. Integralną część zarządzenia stanowił szczegółowy *Regulamin postępowania przy składaniu prac dyplomowych i przeprowadzania egzaminów dyplomowych obowiązujący na Wydziale Ekonomicznym UG*. Postanowienia tego zarządzenia uwzględniały specyfikę Wydziału Ekonomicznego UG i – jak się później okazało - umożliwiły sprawny przebieg procesów egzaminowania i dyplomowania.

Przewodniczący komisji egzaminacyjnych w procesie dyplomowania korzystali z aplikacji Microsoft Teams. Studentom umożliwiono również przystąpienie do egzaminu

¹² <https://ug.edu.pl/media/komunikaty-sars-cov-2> (dostęp: 30.11.2022).

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Opracowanie własne na podstawie *Informacji w sprawie organizacji zdalnego procesu kształcenia* – udostępnionej przez członków zespołu przygotowującego raport samooceny dla Polskiej Komisji Akredytacyjnej w 2020 roku.

dyplomowego z budynku Wydziału Ekonomicznego z wykorzystaniem sprzętu komputerowego oraz szybkich łącz internetowych. Egzaminy przeprowadzane były z wykorzystaniem Platformy Edukacyjnej (Moodle) lub Microsoft Teams. W niektórych przypadkach egzaminy organizowane były, przy zachowaniu wszystkich środków ostrożności, w budynku Wydziału Ekonomicznego. Zarówno podstawowa, jak i poprawkowa sesja egzaminacyjna przebiegły bez zakłóceń. Bez uwag ze strony pracowników naukowych i studentów przeprowadzone zostały egzaminy dyplomowe licencjackie i magisterskie.

Chociaż od drugiej połowy marca 2020 r. do końca roku akademickiego 2019/2020 zajęcia dydaktyczne prowadzone były na Wydziale Ekonomicznym UG wyłącznie w formie kształcenia na odległość, to już w semestrze zimowym roku akademickiego 2020/2021 kolejne zarządzenie Dziekana Wydziału dało możliwość wyznaczenia zajęć praktycznych, które - ze względu na konieczność uzyskania efektów uczenia się - musiały być zrealizowane (w całości lub w części) w bezpośrednim kontakcie z prowadzącym. Zestawienie zajęć, które musiały być prowadzone w tej formie zawarte zostało w *Harmonogramie zajęć na studiach stacjonarnych i niestacjonarnych* i ogłoszone studentom. W semestrze zimowym pracownicy Wydziału Ekonomicznego UG zostali zobligowani do wypełniania tabel ewidencji zajęć po każdym tygodniu pracy ze studentami. Konsultacje w sesji zimowej prowadzone były w formie on-line za pośrednictwem Microsoft Teams.

Oprócz stałego monitorowania liczby i jakości zajęć dydaktycznych prowadzonych w formie zdalnej przez pracowników Wydziału Ekonomicznego UG, członkowie Wydziałowego Zespołu ds. Zapewniania Jakości Kształcenia¹⁵ wyszli z inicjatywą opracowania i przeprowadzenia badań dotyczących oceny realizowanego w okresie pandemii kształcenia na odległość oraz prób określenia, w jakim stopniu zajęcia spełniały oczekiwania studentów.

Opinie i oczekiwania w zakresie kształcenia studentów Wydziału Ekonomicznego UG – sprawozdanie z przeprowadzonych badań własnych

W ramach analizy procesu kształcenia na odległość realizowanego na Wydziale Ekonomicznym członkowie Wydziałowego Zespołu ds. Zapewniania Jakości Kształcenia przeprowadzili dwa badania w formie online. Pierwsze z nich dotyczyło roku akademickiego

¹⁵ Członkami Wydziałowego Zespołu ds. Zapewniania Jakości Kształcenia na Wydziale Ekonomicznym UG w latach 2020-2024 roku są następujący pracownicy (w kolejności alfabetycznej): dr Tomasz Gutowski, dr Tomasz Nowosielski, mgr Magdalena Reszka, dr hab. Stanisław Umiński, profesor Uniwersytetu Gdańskiego, dr Małgorzata Zielenkiewicz, dr hab. Piotr Zientara, profesor Uniwersytetu Gdańskiego.

2020/2021, następne zaś roku akademickiego 2021/2022. Pierwsze z nich realizowane było w okresie od 21 kwietnia do 10 maja 2021 roku. Drugie rozpoczęło się 22 maja 2022 roku i zakończyło 26 czerwca 2022 roku. Zarówno w pierwszym, jak i drugim badaniu wzięło udział średnio 250 studentów Wydziału Ekonomicznego UG.

W ankiecie dotyczącej oceny przez studentów kształcenia na odległość w roku akademickim 2020/2021 zawartych zostało 12 pytań, wśród których trzy pytania dotyczyły kierunku, trybu i stopnia studiów, cztery pytania miały charakter pytań zamkniętych i dotyczyły zgodności realizacji zajęć z planem, stopnia zaangażowania prowadzących, wykorzystania metod aktywizujących oraz biegłości pracowników w obsłudze narzędzi wykorzystywanych do pracy zdalnej. Kolejnych pięć pytań stanowiły pytania otwarte, w których studenci mogli wskazać pozytywne strony zdalnego nauczania oraz propozycje usprawnienia nauczania, weryfikacji wiedzy oraz komunikacji w warunkach pracy online. W badaniu wzięło udział 285 osób. Większość respondentów (85%) stanowili studenci trybu stacjonarnego, natomiast tryb niestacjonarny reprezentowany był przez 42 ankietowanych. Dwa główne kierunki studiów prowadzonych na Wydziale Ekonomicznym UG - *Ekonomia* i *Międzynarodowe stosunki gospodarcze* były reprezentowane w zbliżonym stopniu (odpowiednio 51% i 49% ankietowanych). Studentów ze studiów II stopnia było o 14 punktów procentowych więcej niż studentów pierwszego stopnia.

W kolejnym badaniu, przeprowadzonym za rok akademicki 2021/2022 wzięło udział 237 studentów Wydziału Ekonomicznego. Podobnie jak w kwestionariuszu ankiety z roku poprzedniego, również ten formularz oprócz pytań dotyczących kierunku, trybu i stopnia studiów zawierał pięć pytań zamkniętych, dotyczących zgodności realizacji zajęć z planem, zaangażowania prowadzących, wykorzystania metod aktywizujących oraz biegłości kadry w obsłudze narzędzi do pracy zdalnej oraz sześć pytań otwartych, w których studenci mogli wskazać pozytywne strony zdalnego nauczania oraz propozycje usprawnienia nauczania, weryfikacji wiedzy oraz komunikacji w warunkach pracy online. Wśród respondentów ponad 99% stanowili studenci dwóch głównych kierunków studiów, tj. *Ekonomii* i *Międzynarodowych stosunków gospodarczych* (odpowiednio 59,9% i 39,2% badanych). Studentów ze studiów II stopnia było o 18,5 punktów procentowych więcej niż studentów pierwszego stopnia. W obu przeprowadzonych badaniach zdecydowaną większość ankietowanych stanowili studenci studiów stacjonarnych. W roku akademickim 2020/2021 było ich ponad 85%, natomiast w kolejnym roku - ponad 68%.

Liczba i odsetek odpowiedzi respondentów na pytania zamknięte zawarte w badaniu przeprowadzonym w roku akademickim 2020/2021 przedstawione zostały w tabeli 3.

Tabela 3. Odpowiedzi na pytania zamknięte zawarte w badaniu przeprowadzonym w roku akademickim 2020/2021

TREŚĆ PYTANIA	ODPOWIEDZI			
	TAK	%	NIE	%
Czy zajęcia w trybie online odbywają się zgodnie z terminami ujętymi w planie?	281	98,6%	4	1,4%
Czy prowadzący są wystarczająco zaangażowani w realizację zajęć online?	241	84,6%	44	15,4%
Czy prowadzący w wystarczającym stopniu stosują metody aktywizujące studentów podczas zajęć online?	190	66,7%	95	33,3%
Czy prowadzący w wystarczającym stopniu posiadają umiejętności w zakresie obsługi narzędzi wykorzystywanych do nauki online?	225	78,9%	60	21,1%

Źródło: opracowanie własne na podstawie raportu Wydziałowego Zespołu ds. Zapewniania Jakości Kształcenia, *Raport z badania opinii studentów Wydziału Ekonomicznego na temat nauki zdalnej podczas pandemii COVID-19*, kwiecień - maj 2021, s. 5-7.

W dokumencie podsumowującym wyniki ankiet przeprowadzonych w 2021 r. i w 2022 r. jego autorzy podkreślili, że zajęcia online przebiegały w sposób zorganizowany i planowy, a odstępstwa od tej reguły były sporadyczne. Prowadzący w stopniu wystarczającym angażowali się w realizację zajęć zdalnych, wzbogacając je o różne metody i środki dydaktyczne mające na celu większą aktywizację studentów. Wszystko to było możliwe dzięki dobremu przygotowaniu kadry dydaktycznej do obsługi narzędzi wykorzystywanych podczas prowadzenia zajęć na odległość.

Liczba i odsetek odpowiedzi respondentów na pytania zamknięte zawarte w badaniu przeprowadzonym w roku akademickim 2021/2022 przedstawione zostały w tabeli 4.

Tabela 4. Odpowiedzi na pytania zamknięte zawarte w badaniu przeprowadzonym w roku akademickim 2021/2022

TREŚĆ PYTAŃ	ODPOWIEDZI			
	TAK	%	NIE	%
Czy zdarza się, że zajęcia online kolidują ze stacjonarnymi?	35	14,8%	202	85,2%
Czy zajęcia w trybie online odbywają się zgodnie z terminami ujętymi w planie?	234	98,7%	3	1,3%
Czy prowadzący są wystarczająco zaangażowani w realizację zajęć online?	224	94,5%	13	5,5%
Czy prowadzący w wystarczającym stopniu stosują metody aktywizujące studentów podczas zajęć online?	192	81,0%	45	19,0%
Czy prowadzący w wystarczającym stopniu posiadają umiejętności w zakresie obsługi narzędzi wykorzystywanych do nauki online?	213	89,9%	24	10,1%

Źródło: opracowanie własne na podstawie raportu Wydziałowego Zespołu ds. Zapewniania Jakości Kształcenia, *Raport z badania opinii studentów Wydziału Ekonomicznego na temat nauki zdalnej podczas pandemii COVID-19*, maj-czerwiec 2022, s. 5-8.

Zarówno w kwestionariuszu ankiety za rok akademicki 2020/2021, jak i 2021/2022 znalazła się grupa pytań otwartych, na które każdy z respondentów mógł udzielić dowolnej odpowiedzi. Członkowie Wydziałowego Zespołu ds. Zapewniania Jakości Kształcenia sformułowali następujące pytania:

- 1) Jeśli dostrzegasz pozytywne strony zajęć online, wskaż co powinno pozostać po pandemii?
- 2) W jaki sposób usprawnić nauczanie zdalne na Wydziale Ekonomicznym Uniwersytetu Gdańskiego?
- 3) W jaki sposób usprawnić weryfikację wiedzy online (zaliczenia, egzaminy)?
- 4) W jaki sposób usprawnić komunikację z prowadzącymi poza zajęciami (np. czy są dostępni w wyznaczonym terminie konsultacji)?

Badanie opinii studentów na temat nauki zdalnej realizowanej w roku akademickim 2020/2021 ujawniło, że większość studentów opowiada się za tym, aby niektóre wykłady

(głównie z tzw. „grupy przedmiotów do wyboru”) w przyszłości były realizowane w formie online (31,4% udzielonych odpowiedzi). Argumentem przemawiającym za zdalną formą uczestnictwa w części wykładów jest lepsza organizacja czasu studentów, bez konieczności poświęcania go na dojazdy na zajęcia (24%). Ponad 15% respondentów zwróciło także uwagę na fakt, że zajęcia online pozwalają na łatwiejszy dostęp do materiałów dydaktycznych, co niewątpliwie ułatwia pozyskiwanie i zapamiętywanie treści wykładowych. Podobnego zdania byli także respondenci uczestniczący w badaniu ankietowym przeprowadzonym w roku akademickim 2021/2022. Również oni podkreślali, że nauka zdalna przyczynia się do redukcji kosztów studiowania i pozwala zaoszczędzić czas przeznaczany na dojazdy na uczelnię. Co warto podkreślić, w porównaniu z wynikami badania z roku akademickiego 2020/2021 o ponad 1/3 wzrósł odsetek studentów opowiadających się za utrzymaniem - także po zakończeniu pandemii SARS-CoV-2 – zdalnej formy realizacji wykładów (47,2% respondentów).

W roku 2021 odpowiadając na pytanie związane z możliwością usprawnienia procesu studiowania online na Wydziale Ekonomicznym UG ponad 48% studentów nie wskazało żadnych rekomendacji, a około 30% zwróciło uwagę na tworzenie zespołów w aplikacji Microsoft Teams, co ich zdaniem miałyby usprawnić proces organizacji studiowania.

W kolejnym roku akademickim odsetek odpowiedzi wskazujących na brak konieczności wprowadzania usprawnień wyniósł około 32%, a na potrzebę określenia standardowego sposobu prowadzenia zajęć dydaktycznych (najchętniej w zespołach w MS Teams) wskazało 10,9% ankietowanych.

Według studentów odpowiadających na pytania ankietowe w okresie kwiecień-maj 2021 roku, poprawie powinien ulec proces zdalnej weryfikacji wiedzy. Ponad połowa studentów zwróciła uwagę na zbyt mało czasu, który przydzielany jest im na udzielanie odpowiedzi w czasie zaliczeń i egzaminów. Jednocześnie około 1/3 respondentów nie widziała potrzeby usprawniania sposobu weryfikacji wiedzy, uznając go za odpowiedni. W kolejnym okresie analitycznym na przedłużenie czasu na udzielenie odpowiedzi w czasie zaliczeń lub egzaminów zwróciło uwagę jedynie niewiele ponad 15% studentów. Prawidłowość funkcjonowania systemu weryfikacji wiedzy w formie online potwierdziło 34,5% udzielających odpowiedzi na to pytanie.

W badaniu w roku akademickim 2020/2021 w odpowiedziach na pytanie dotyczące sposobów usprawnienia komunikacji z prowadzącymi w czasie poza zajęciami dydaktycznymi około 90% studentów potwierdziło, że przyjęty system jest prawidłowy i nie wymaga wprowadzania zmian. Dla porównania w kolejnym okresie badawczym odsetek respondentów „zadowolonych” z kontaktu z prowadzącymi wyniósł jedynie około 50%. Zwrócono też uwagę

na wykorzystanie możliwości realizowania konsultacji w formie online w kolejnych latach akademickich.

Na podstawie analizy odpowiedzi dotyczących pytań otwartych autorzy Raportu stwierdzili, że w większości przypadków ocena dostępności prowadzących, komunikacja, sposoby weryfikacji wiedzy i generalnie radzenie sobie prowadzących ze zdalnym nauczaniem jest pozytywna. Pojawiające się propozycje usprawnień warte są analizy i ewentualnego wprowadzenia w kolejnych okresach, w których być może zaistnieje konieczność prowadzenia zajęć w postaci online¹⁶.

Podsumowanie

Wyniki badań opinii studentów na temat zdalnego nauczania realizowanego w okresie pandemii SARS-CoV-2 są niezwykle ważne zarówno z perspektywy tworzenia procedur postępowania na wypadek zaistnienia sytuacji kryzysowych ograniczających możliwości funkcjonowania uczelni, jak i przy poszukiwaniu rozwiązań przyczyniających się do udoskonalenia procesu dydaktycznego. Wydaje się, że w kolejnych latach akademickich istnieje potrzeba prowadzenia dalszych badań w zakresie organizacji zajęć dydaktycznych. Ich zakres merytoryczny nie powinien być jednak ograniczany wyłącznie do zajęć zdalnych, lecz należy nimi również objąć nauczanie realizowane w formie stacjonarnej. Bez względu na to, co przyniesie przyszłość już dziś można stwierdzić, że pracownicy i władze Wydziału Ekonomicznego Uniwersytetu Gdańskiego dobrze poradzi sobie w warunkach sytuacji kryzysowej, wywołanej przez wybuch pandemii SARS-CoV-2. Wprowadzone w tamtym czasie rozwiązania zostały pozytywnie ocenione przez studentów i rekomendowane przez nich do włączenia w postpandemiczny przebieg procesu dydaktycznego.

Bibliografia

1. Delikat D., *Blaski i cienie zdalnego nauczania*, <https://www.szkolniadelikat.pl/blaski-i-cienie-zdalnego-nauczania/>.
2. Gajderowicz T., Jakubowski M., *Cyfrowe wyzwania stojące przed polską edukacją*, Polski Instytut Ekonomiczny, Warszawa 2020, https://pie.net.pl/wp-content/uploads/2021/02/Raport-PIE-Cyfrowe_wyzwania.pdf.

¹⁶ Opracowanie własne na podstawie raportu Wydziałowego Zespołu ds. Zapewniania Jakości Kształcenia, *Raport z badania opinii studentów Wydziału Ekonomicznego na temat nauki zdalnej podczas pandemii COVID-19*, kwiecień - maj 2021, s. 8-12; Wydziałowy Zespół ds. Zapewniania Jakości Kształcenia, *Raport z badania opinii studentów Wydziału Ekonomicznego na temat nauki zdalnej podczas pandemii COVID-19*, maj - czerwiec 2022, s. 8-12.

3. *Informacja w sprawie organizacji zdalnego procesu kształcenia* – udostępnionej przez członków zespołu przygotowującego raport samooceny dla Polskiej Komisji Akredytacyjnej w 2020 roku.
4. *Komunikaty SARS-CoV-2*, <https://ug.edu.pl/media/komunikaty-sars-cov-2>.
5. *Kształcenie na odległość - nowe regulacje prawne*, <https://www.gov.pl/web/edukacja-i-nauka/ksztalcenie-na-odleglosc--nowe-regulacje-prawne>.
6. *Rekomendacje Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w sprawie kształcenia prowadzonego z wykorzystaniem metod i technik kształcenia na odległość* (27 marca 2020 r.), <https://www.gov.pl/attachment/847f5184-934d-43e6-b605-2ba3d1c4f491>.
7. *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 20 marca 2020 r. w sprawie szczególnych rozwiązań w okresie czasowego ograniczenia funkcjonowania jednostek systemu oświaty w związku z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19*, Dz.U. 2020 poz. 530.
8. *WHO Coronavirus (COVID-19) Dashboard*, <https://covid19.who.int>.
9. Wydziałowy Zespół ds. Zapewniania Jakości Kształcenia, *Raport z badania opinii studentów Wydziału Ekonomicznego na temat nauki zdalnej podczas pandemii COVID-19*, kwiecień - maj 2021.
10. Wydziałowy Zespół ds. Zapewniania Jakości Kształcenia, *Raport z badania opinii studentów Wydziału Ekonomicznego na temat nauki zdalnej podczas pandemii COVID-19*, maj-czerwiec 2022.
11. *Zarządzenie nr 24/R/20 Rektora Uniwersytetu Gdańskiego z dnia 12 marca 2020 roku w sprawie organizacji działalności dydaktycznej i naukowo-badawczej Uniwersytetu Gdańskiego w okresie zagrożenia zakażeniem koronawirusem SARS-CoV-2*, <https://ug.edu.pl/media/komunikaty-sars-cov-2>.
12. *Zarządzenie nr 39/R/20 Rektora Uniwersytetu Gdańskiego z dnia 9 kwietnia 2020 roku zmieniające Zarządzenie nr 24/R/20 Rektora UG z dnia 12 marca 2020 roku w sprawie organizacji działalności dydaktycznej i naukowo-badawczej Uniwersytetu Gdańskiego w okresie zagrożenia zakażeniem koronawirusem SARS-CoV-2*, <https://ug.edu.pl/media/komunikaty-sars-cov-2>.
13. *Zdalne lekcje. Poradnik dla dyrektorów*, <https://www.gov.pl/web/zdalnelekcje/poradnik-dla-dyrektorow>.